Ontological Rhetoric in the Context of Modern Socio-humanitarian Research

UDC: 141.7 DOI: https://doi.org/10.15421/172480

Palahuta Vadim
Dr.Sc., Full Prof., https://orcid.org/0000-0003-4254-1625, palaguta@ua.fm
Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)

Abstract

Relevance. In the context of the «ontological turn» in socio-humanitarian knowledge, the article examines the peculiarities of ontological rhetoric, which from new positions reveals the deep meaning of socio-political realities for the life of an individual in a modern globalized society. A new meaning is given to rhetoric as a new strategy for realizing relations between the social, political and individual dimensions of being in the modern world.

The purpose of the article is to highlight the origins, features, significance and prospects of the use of ontological rhetoric in socio-humanistic knowledge.

Results. When considering the origins and features of ontological rhetoric, it was established that one of the founders of ontological rhetoric in terms of the interrelationship of rhetorical forms as the basis of speech practices and the formation of individual subjectivity is the French philosopher and psychoanalyst J. Lacan; and E. Laclau devoted his scientific career to the development of the principles of ontological rhetoric, based on the works of F. de Saussure, R. Jacobson, P. de Man, and J. Genette. The specifics of metalogical constructions are considered, starting from the continuum of metonymy and metaphor and ending with highlighting the significance of the knowledge of catachresis in modern socio-political and humanitarian knowledge. In the opinion of the author, ontological rhetoric will gain further expansion not only due to the basic trope, such as catachresis, but also with the involvement of such stylistic figures and tropes as – amphibole, periphrasis, antithesis, paradox, ellipsis, anomination, allusion, aposiopesis (silencing), antonomasia, hypotyposis.

Conclusions. It has been proven that the use of ontological rhetoric in the socio-political and humanitarian dimension will allow to connect the social, political and individual existence of a person into a single node. The influence of the French philosopher and psychoanalyst J. Lacan on the formation of the main provisions of E. Laclau's ontological rhetoric is traced, which is based on the meaning of language and speech for the individual, which are determined mainly by unconscious processes and spread in modern times to socio-political phenomena. It is proved that ontological rhetoric is based on a new understanding of rhetoric and requires the involvement of other stylistic figures, not only metaphor and metonymy, but also catachresis and tropes related to it, which are involved in the formation of new meanings, that is, have identical semantic characteristics. It is shown that ontological rhetoric can be presented in a broader context, because tropological models become a way of building logical models of unconscious processes that determine the creation and peculiarities of the functioning of all sign systems. As a perspective for future research, there is a need to develop an interdisciplinary methodology that will be able to combine ontological rhetoric not only with social and political philosophy and theoretical psychoanalysis, but also to expand it with the involvement of other areas of social and humanitarian research.

Keywords: ontological rhetoric, trope, metaphor, metonymy, catachresis, socio-political, individual, unconscious

Онтологічна риторика в контексті сучасного соціально-гуманітарного дослідження

Палагута Вадим
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)

Анотація

Актуальність. Стаття розглядає в контексті «онтологічного повороту» у соціально-гуманітарному пізнанні особливості онтологічної риторики, яка з нових позицій розкриває глибинний зміст соціально-політичних реалій для життєдіяльності індивіда у сучасному глобалізованому суспільстві. Надається новий зміст риториці як новітньої стратегії втілення відношень між соціальним, політичним та індивідуальним виміром буття у сучасному світі.

Метою статті є висвітлення витоків, особливостей, значення та перспектив використання онтологічної риторики у соціально-гуманітарному пізнанні.

Результати. При розгляданні витоків та особливостей онтологічної риторики встановлено, що одними із фундаторів онтологічної риторики в плані взаємозв'язку риторичних форм, як основи мовленнєвих практик та формування індивідуальної суб'єктності, є французький філософ і психоаналітик Ж. Лакан; а розробці принципів онтологічної риторики присвятив свій науковий шлях Є. Лаклау, який спирався на розробки Ф. де Сосюра, Р. Якобсона, П. де Мана, Ж. Женетта. Розглянуто специфіка металогічних конструкцій, починаючи від континууму метонімії та метафори та закінчуючи висвітленням значущості в сучасному соціально-політичному і гуманітарному пізнанні катахрези. На думку автора, подальше розширення онтологічна риторика набуде не тільки за рахунок базисного тропу, як катахреза, а й із залученням таких стилістичних фігур та тропів, як – амфіболія, перифраза, антитеза, парадокс, еліпс, аномінація, алюзія, апосіопеза (замовчування), антономазія, гіпотипоза.

Висновки. Доведено, що використання онтологічної риторики у соціально-політичному та гуманітарному вимірі дозволить зв'язати в єдиний вузол соціальне, політичне з індивідуальним буттям людини. Простежено вплив французького філософа та психоаналітика Ж. Лакана на формування основних положень онтологічної риторики Е. Лаклау, яка спирається на значення мови та мовлення для індивіда, які визначаються переважно несвідомими процесами та розповсюджуються у сучасності на соціально-політичні явища. Доведено, що онтологічна риторика базується на основі нового розуміння риторики та потребує залучення інших стилістичних фігур, не тільки метафори та метонімії, а й катахрези та споріднених з нею тропів, які причетні до утворення нових смислів, тобто мають тотожні смислові характеристики. Показано, що онтологічну риторику можна представляти в більш широкому контексті, оскільки тропологічні моделі стають способом побудови логічних моделей несвідомих процесів, що зумовлюють створення та особливості функціонування всіх знакових систем. В якості перспективи для майбутніх досліджень існує потреба в розробці міждисциплінарної методології, яка буде в змозі поєднати онтологічну риторику не тільки з соціальною та політичною філософію та теоретичним психоаналізом, а й розширити її з залученням інших напрямків соціально-гуманітарного дослідження.

Ключові слова: онтологічна риторика, троп, метафора, метонімія, катахреза, соціально-політичне, індивід, несвідоме

Стаття надійшла / Article arrived: 17.06.2024 Схвалено до друку / Accepted: 30.08.2024

Вступ.

Суперечливі та динамічні соціально-політичні події в глобалізованому світі наштовхують на пошуки відповідей на гострі питання функціонування сучасного громадянського суспільства. Так, однією з актуальних проблем сьогодення є дослідження соціально-політичних процесів та явищ у сучасному неоліберальному суспільстві, які суттєво впливають на існування та формуванню світогляду індивіда у сучасному соціумі. Зараз існує достатньо багато теоретико-методологічних підходів, які досліджують цю складну актуальну проблему. Одним з них є так званий «онтологічний поворот» у соціально-гуманітарному пізнанні, який сприяє розробці різних (іноді – альтернативних) підходів до розуміння онтології соціального та проясненню феномену соціально-політичного як найважливішої складової в екзистенції сучасного індивіда. При всій різноманітті, висловлених в цьому новітньому підході, ідей, – зосередим увагу саме на оцінці значущості новітньої – онтологічної риторики, яка по-новому розкриває глибинний зміст соціально-політичних реалій для життєдіяльності індивіда у сучасному глобалізованому суспільстві. Так, найбільш відомими сучасними соціальними та політичними вченими, які мають безпосереднє відношення до розробки або використання аспектів онтологічної риторики, є Ж.Лакан, Е. Лаклау та Ш. Муфф, Ж. Рансьєр, М. Хардт та А. Негрі, С. Жижек, Дж. Батлер, Дж. Агамбен, Х.Алеман, С. Фуллер, Н. Карпент'єр та інші, які з різних теоретико-методологічних позицій досліджують значення онтологічної риторики для сучасного суспільства. Однак, спільною ознакою цих соціально-філософських та соціально-політичних досліджень є намагання авторів пред'явити свій варіант онтологічного підходу, де використовується новий зміст риторики та надаються новітні стратегія відношень між соціальним, політичним та індивідуальним виміром буття у сучасному світі.

Метою дослідження є висвітлення витоків, особливостей, значення та перспектив використання онтологічної риторики у соціально-гуманітарному пізнанні.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Одним із поворотів у сучасному соціально-політичному пізнанні, починаючи з другої половини 20 століття, стає так званий «онтологічний поворот», який зумовив і новий етап розвитку риторики, тобто появу нового її напряму – онтологічної риторики. В першу чергу це викликано тією обставиною, що виникла потреба у переосмисленні можливостей всього арсеналу класичної та пост-класичної риторики при вивченні новітніх, досить складних взаємопов'язаних феноменів соціального, політичного та особистісного, які неможливо розглядати за допомогою класичних та неокласичних соціально-політичних, соціально-філософських та соціологічних теорій та концепцій, орієнтованих на розділення соціального, політичного та особистісного, які орієнтовані на універсалізм та трансценденталізм у своїх положеннях та базових поняттях. Багато в чому цю невідповідність між усталеним теоретичним мисленням та швидко змінюваною, динамічною, реляційною соціально-політичною реальністю, в яку повністю занурена сучасна людина, і намагається подолати «онтологічний поворот» в сучасних соціально-гуманітарних дослідженнях, на який спирається онтологічна риторика.

Треба згадати, що одним із фундаторів онтологічної риторики в плані взаємозв'язку риторичних форм як основи мовленнєвих практик та формування індивідуальної суб'єктності є французький філософ і психоаналітик Ж. Лакан (Lacan, 1957; 1998), проблеми співвідношення риторичних форм при вивченні повсякденної життєдіяльності індивідів торкалися когнітивні лінгвісти Дж. Лакофф та М. Джонсон, автори відомої роботи «Метафори, якими ми живемо» (Lakoff, & Johnson, 1980). До речі, на метафоричний характер усіх соціально-політичних реалій звертає увагу в своїх дослідженнях відомий нідерландський історик ідей Ф. Анкерсміт. Згідно з його думкою, коли метафора та інші тропи у сучасного соціального або політичного філософа усуваються від концептуалізації та не враховуються при побудові дослідницької аргументації, тоді думка цього вченого неминуче вироджується в безглуздий хаос (Ankersmit, 2000).

Однак, на новий рівень розвитку підняли онтологічну риторику політичні філософи Е. Лаклау та Ш. Муфф, автори славнозвісного соціально-політичного дослідження «Гегемонія та соціалістична стратегія. На шляху до радикально-демократичної політики» (Laclau, & Mouffe, 1985). Розробки положень онтологічної риторики Е. Лаклау продовжив в усіх своїх подальших роботах, а саме – «Неможливість суспільства» (Laclau, 1991), в статтях збірника праць відомих вчених за редакцією Е. Лаклау (Laclau, 1994), в трьох статтях збірника «Випадковість, гегемонія, універсальність: сучасні лівацькі діалоги», зокрема в есе «Ідентичність та гегемонія», «Структура, історія та політичне», «Конструкції універсальності» (Laclau, 2000), в роботі «Причина популістського розуму» (Laclau, 2005), а також в останньому своєму збірнику есе під загальною назвою «Риторичні основи суспільства» (Laclau, 2014), який вийшов вже після смерті автора. Треба сказати, що аргентинський філософ в своїх роботах досліджував феномени сучасного соціуму та політики і розробляв у подальшому – теорію популізму, які згодом переформувалася в теорію риторичної соціально-політичної онтології, яку він, нажаль, не встиг продовжити. Однак, її контури він позначив достатньо рельєфно. Так, в якості основних

складових теорії онтологічної риторики, окрім теорії дискурсу, є теорія гегемонії А. Грамши як логіка структурації політичного поля, теорія ідеології, де основним компонентом є структура плаваючих означальних з точками фіксації на головних означувальних, які визначаються металогікою.

Аналіз специфіки використання онтологічної риторики, зокрема її тропів в контексті гегемонії у Е. Лаклау та в теорії радикальної демократії зробив М. Каплан (Kaplan, 2010). До речі, Ш. Муфф в своїй теорії радикальної демократії наполягає на думці, що демократію неможливо досягнути в суспільстві, коли відбувається заміщення плюралістичного цілого громадянського суспільства якоюсь однією з його частин, згідно з принципом синекдохи, зокрема авторка наполягає на цьому в своїй роботі «Агоністика: мислити світ політично» (Mouffe, 2013). Розробки онтологічної риторики в напрямку, який запропонував аргентинський філософ, продовжує зараз А. Норваль, авторка роботи «Аверсивна демократія: успадкування та оригінальність у демократичній традиції» (Norval, 2008). Зокрема, в цій роботі авторка звертається до пізньої роботи Л. Вітгенштайна «Філософські дослідження», де були висловлені глибокі філософські ідеї стосовно значення мовлення, зокрема, – тропів риторики, їх взаємозв'язок з процесами суб'єктивації і ідентифікації індивіда в сучасному громадському суспільстві. До речі, привертає увагу розробки колективом авторів положень «онтологічного повороту» в соціальній і політичній філософії, де значення онтологічної риторики стає вирішальним для сучасної соціально-політичної реальності, а саме – програмна стаття «Демократія, критика та онтологічний поворот» (Mihai, McNay, & Marchart, 2017), а також робота сучасного аргентинського філософа і психоаналітика Х. Алемана (Alemán, 2023).

Своєрідний синтез розробок з теорії дискурсу Е. Лаклау та Ш. Муфф, онтологічної риторики Е. Лаклау та агоністики Ш. Муфф для збереження плюралізму та злагоди у сучасному суспільстві пропонує соціальний філософ Н. Карпент'єр (Carpentier, 2017). Особливу роль риторики з її безмежним арсеналом використання тропів при домінуванні модальної влади у суспільстві розкриває сучасний американський соціальний філософ С. Фуллер (Fuller, 2018). Вчений красномовно доводить, що модальна влада, яка поділяє соціальний світ на еліту та маси, завжди панувала у громадському суспільстві, починаючи з агоністики софістів та Платона в Стародавній Греції.

Результати дослідження.

Загальновідомо вважалося, що класична риторика (давн.р.-греч. ἡ ῥητορικὴ τέχνη «ораторське мистецтво» ← ῥήτωρ «оратор») – це не тільки наука про принципи та правила побудови ораторської мови/мовлення, а й мистецтво переконання та впливу на аудиторію слухачів – громадян давньогрецьких полісів. А одним з ключових понять класичної риторики був Логос, який означає одночасно поняття, думку чи розум та слово, мову, мовлення. Саме Логос довгий час був вираженням єдності та гармонії обох цих смислів, тобто, – як єднання думки та мовлення. Тому, довгий час зберігався глибинний зміст логічності як однієї з основних ознак вибудовування тексту та мовлення, що було нормою для класичних мовленнєвих та комунікативних законів риторики, які підтверджувались вміннями та навичками оратора об'єднувати в цілісність мислення та дієвість мовлення. Таке значення риторики зберігалось та удосконалювалось на протязі багатьох століть, де вона знаходила своє втілення – в політиці, юриспруденції, науці, освіті, повсякденному житті.

Але зараз риторика набула зовсім нового змісту та напрямку свого застосування і подальшого розвитку. Так, ще наприкінці минулого століття, з'явились дослідження, які підходять до розглядання риторики, зокрема металогіки, зовсім інакше, ніж передбачалося в класичній та неокласичній риториці. Справді, новий зміст риторика набувала в соціально-філософських та соціально-політичних науках, який в найбільшій мірі вимагає використання якісно іншої методології аналізу сучасних соціально-політичних реалій. Це безпосередньо пов'язано з динамічністю, постійною мінливістю, реляційністю, «плинністю сучасності» (термін однойменної метафорічної назви книги З. Баумана «Плинна сучасність»), де метафори та інші тропи стають невід'ємною складовою соціально-філософського мислення. В цьому відношенні треба також пригадати назви актуальних творів відомого сучасного німецького соціального філософа корейського походження Х. Бен-Чхоля. Усі назви його робіт мають метафоричне звучання: «Суспільство вигорання» (англійська назва «The Burnout Society»), «Агонія еросу» (англійська назва «The Agony of Eros»), «Топологія насильства (німецька назва «Topologie der Gewalt (Batterien)» та інші назви його творів також виключно метафоричні.

Знайомство з філософською літературою із зазначеної проблематики виявило, що сучасний онтологічний поворот у соціально-гуманітарних дослідженнях був неможливий без розробки положень онтологічної риторики, в яких особливе місце посідають теоретичні розробки аргентинського соціального філософа Е. Лаклау. Вони суттєво поглибили вивчення сучасних соціальних і політичних явищ та значно розширили сферу застосування арсеналу металогіки, зокрема, – у дослідженні онтології соціального. Так, спочатку у співавторстві із Ш. Муфф, була висунута міждисциплінарна теорія дискурсу, як підґрунтя сучасної теорії ідеології, яка простежує динаміку соціального, її «гру відмінностей» та запропонована своєрідна онтологія соціального (Laclau, & Mouffe, 1985). В цій роботі була розроблена комплексна теорія соціально-політичного

дискурсу, яка передбачає наявність наступних її важливих аспектів: трансформації соціального та його онтології у сучасному суспільстві, пріоритет політичного у соціальному світі, який обов'язково призводить до дискурсивного антагонізму та намагання до постійного встановлення гегемонії, наявність принципів структурування та фіксації значення у соціо-політичному вимірі дискурсу, формування сучасної суб'єктивності індивіда та його найважливіших складових – індивідуальної та групової ідентичності та деякі інші.

Треба зазначити, що основними складовими міждисциплінарної теорії дискурсу Е. Лаклау та Ш. Муфф, як найважливішої складової виробництва соціального, стали дослідження антагонізму та гегемонії у сучасній соціально-політичній реальності, яка спиралася на теорію гегемонії А. Грамши, концепцію влади (як умови створення та відтворення знання) та значення в цьому дискурсу та його практик М. Фуко, теорію сучасного суб'єкту та висвітлення ролі мови при формуванні суб'єктивної ідентичності Ж. Лакана.

Згідно із теорії дискурсу Е. Лаклау та Ш. Муфф, соціальне – це завжди дискурсивне, де дискурс є універсальною матрицею, яка є найважливішою умовою та засобом протікання майже всіх політичних та соціальних процесів, які відбуваються у світі. З цього приводу Е. Лаклау та Ш. Муфф наполягали на тому положенні, що соціально-політичний дискурс – це «реальна сила, яка сприяє формуванню та становленню соціальних відносин» (Laclau, & Mouffe, 1985, p. 110). Тобто, всі соціальні практики у сучасному суспільстві повністю підлягають під визначення як дискурсивні, де встановлення гегемонії дискурсів має властивості «об'єктивного» положення речей. Тому, достатньо природним при «боротьбі», протистоянні дискурсів, є подальше їх зникнення або заміна на інший домінуючий дискурс, що властиво для сучасних соціально-політичних процесів. Треба додати, що теорія дискурсу Е. Лаклау та Ш. Муфф була ретельно відпрацьована на багатосторонньому історичному, соціально-політичному та соціокультурному матеріалі.

Проте, нас цікавить в першу чергу відповідь на головне питання статті, – які витоки онтологічної риторики та чому саме вона зараз набуває такого значення в соціально-політичній реальності?

Дійсно, якщо вважати, що сучасні соціально-політичні процеси та соціальні відносини між індивідами розглядаються як переважно дискурсивні конструкції, зокрема, – конструкції влади/знання, то й класична риторична система, що визначає єдність в логосі думки та мови/мовлення, може і не спрацьовувати. Більш того, ще в сумісній роботі Е. Лаклау та Ш. Муфф 1985 року, а потім вже в особистісних дослідженнях, Е. Лаклау постійно дотримується положення, що соціально-політична реальність не відповідає думці про неї, тобто, виникає своєрідна антиномія або протистояння реальності (буття) та думки і мовлення. Тим самим, автологічне мовлення для адекватного розуміння соціальної та політичної реальності у кращому випадку може і не завжди спрацьовувати. А що саме тоді відбувається, якщо без риторичних тропів та стилістичних фігур неможливо уявити сучасні мовленнєві практики індивіда, тобто, металогіка з її безмежними можливостями тропів та стилістичних фігур стає зараз чи не найголовнішим мовленнєвим засобом?

Однак, мова тут вже йде не стільки про можливості риторики, як суто філологічної дисципліни, скільки про взаємозв'язок риторики з несвідомим та існуванням суб'єкту у соціально-політичній реальності, на чому зосередили свій дослідницький інтерес як Ж. Лакан, так і Е. Лаклау – мова йде про реальне буття людини в соціумі. Це вже проблема соціально-філософського та теоретично-психоаналітичного аналізу. Дійсно, розглядаючи праці Е. Лаклау з тропологічної риторики, привертає увагу той факт, що його позиція стосовно значення тропів та стилістичних фігур виходить далеко за межі суто філологічної науки та споріднена з точкою зору на цю проблему французького філософа та психоаналітика Ж. Лакана. Треба додати, що Ж. Лакан при вивченні співвідношення метафори та метонімії, розглядав їх в контексті несвідомого та застосував принципи структуралістської методології К. Леві-Строса, а Е. Лаклау значно розширює розглядання цієї проблематики, звертаючись до вивчення праць літературознавців П. де Мана та Ж. Женетта.

Так, обидва філософи звертаються до ретельного вивчення робіт З. Фройда, Ф. де Сосюра та Р. Якобсона з проблеми мовленнєвого існування індивіда, зокрема до визначення металогіки, основу якої складає метафора та метонімія як основні тропи. У контексті спорідненості поглядів на онтологічні витоки риторики обох філософів, має сенс пригадати одне положення Р. Якобсона, до робіт якого вони зверталися. Дійсно, коли відомий лінгвіст та літературознавець Р. Якобсон досліджував роль металогіки в мовленні людини та в соціальному і культурному просторі взагалі, то прийшов до висновку, що кожна мовленнєва подія може розвиватися двома смисловими лініями: одна тема може переходити в іншу – або за подібністю, або за суміжністю. Вчений передбачив, що протистояння між цими різновидами металогіки буде з часом загострюватися: «Конкуренція між двома механізмами поведінки – метафоричним та метонімічним – проявляється у будь-якому символічному процесі, як внутрішньоособистісному, так і соціальному» (Jakobson, 1971, p. 254).

Більш того, згідно з точкою зору на значення металогіки Р. Якобсона, можна прийти до висновку, що метафора в сучасній соціокультурній та й у соціо-політичній динаміці поступово втрачає своє колишнє

поетично-міфологічне значення, яке вона відігравала для більш образного світосприйняття минулих століть, що вчений яскраво продемонстрував на прикладі використання суто метонімічних конструкцій у житті і творчості письменника Г. Успенського, і яке знайшло своє відображення у фройдівському тлумаченні символізму сну, а саме – у дослідженні метонімічних «заміщеннях» та стисканнях синекдохи та метафоричних «тотожності та символізму» метафори (Jakobson, 1971, p. 254).

Тому, не буде перебільшенням сказати, що на основі сприйняття мовленнєвих конструкцій при афазії, специфіки сприйняття «живого» слова у дітей та аналізі поетичної та прозаїчної творчості у митців, Р. Якобсон прийшов до глибоких висновків стосовно подальшого значення металогіки як у існуванні кожного індивіда, так і суттєвих змін у використанні при сприйнятті та мисленні з використанням метафори та метонімії у соціокультурі в цілому й встановленні деяких імплікативних законів «живого» мовлення.

Однак, були і розбіжності у розумінні значення цих тропів у Р. Якобсона та у Ж. Лакана з Е. Лаклау. Так, літературознавець залишився суто на лінгвістичній позиції, де метафору розглядав тільки як фігуру подібності; навпаки, Ж. Лакан значно розширив уяву стосовно метафори як варіанту аналогії. На відміну від точки зору Р. Якобсона, стосовно якої метафора завжди залишається «поверховим ефектом» мови та розглядається як фігура подібності (згідно фройдівської термінології відповідно конденсації та заміщення), у Ж. Лакана та Е. Лаклау з'являється зовсім інша та єдина для них обох точка зору стосовно того, що кожна метонімія має природню тенденцію *перетворюватись* в метафору, де відношення суміжності завдяки асоціації стає відношенням аналогії, тобто, в основі метафори завжди лежить метонімічна конструкція, що і довели філософи в своїх роботах.

Тому, треба пригадати, що 9 травня 1957 року у декартівському амфітеатрі Сорбони Ж. Лакан виступив із яскравою промовою, яка мала назву «Інстанція букви у несвідомому, або Доля розуму після Фройда» (Lacan, 1957). Одним з ключових положень цієї промови, яка потім вийшла окремою публікацією, була теза, що онтологічний статус соціального визначається онтологією самого індивіда: «Буття, про яке йдеться тут – це те буття, що лише на мить з'являється в порожнечі дієслова «бути», і ось про нього я й сказав, що воно «задає» суб'єкту питання. Воно не ставить його перед суб'єктом, бо прийти на місце, куди він поставлений, суб'єкт не може, він ставить його на місці суб'єкта; іншими словами, на цьому місці воно ставить питання самим суб'єктом» (Lacan, 1957). Наприкінці свого виступу, відмічаючи постановку проблем онтологічної риторики ще в основних працях у З. Фройда, мислитель приходить до висновку, що «після стількох століть релігійного лицемірства та філософського вихваляння нічого дещо членороздільного про зв'язок метафори з питанням про буття та метонімію з відсутністю буття сказано не було» (Lacan, 1957).

В подальшому Ж. Лакан уточнює це положення, розглядає його в контексті співвідношення метафори та метонімії. Зокрема, у своєму семінарі 1957/1958 років «Утворення несвідомого» (Lacan, 1998), де філософ значно розширив цю проблематику та об'єднав аналіз тропів риторики та стилістичних фігур з розробкою теорії сучасного суб'єкту.

Так, в семінарі від 13 листопада 1957 року філософ говорить «У метафорі ще лишається чимало загадкового. Тим не менш, говорячи про неї, я, здається, досить ясно підкреслив те, що її структурним джерелом є заміщення. Метафора обумовлена функцією, яка надається означаючому S остільки, оскільки це заміщає в ланцюжку означаючих якимось іншим означаючим. Що ж до метонімії, то вона обумовлена функцією, яку бере на себе означаюче S остільки, оскільки воно виявляється з іншим, сусіднім означаючим, з яким воно пов'язане у безперервному ланцюжку» (Lacan, 1998, p. 84). Тобто, функція цього сусіднього означаючого закладена у самому ланцюжку означаючих та обумовлена вона безперервністю ланцюжка, а не стільки заміщенням, що відбувається в ньому. Отже, мова йде просто про перенесення значення вздовж ланцюжка в процесі ковзання означаючих, де їх зв'язок залишається завжди нерозривним.

В кінцевому рахунку, Ж. Лакан приходить до висновку, що «вихідним пунктом послужило для мене те, що саме метонімія є базовою структурою, в якій може виникнути те нове і творче, що виявляє собою метафора. Навіть якщо щось метонімічне за походженням своїм виявляється у ситуації заміщення, перед нами вже не метафора, а щось інше. Одним словом, без метонімії не було б метафори (Lacan, 1998, p. 86).

До аналогічних висновків, аналізуючи тексти не тільки Ф. де Соссюра, Р. Якобсона, К. Леві- Строса, а й П. де Мана та Ж. Женетта, прийшов і Е. Лаклау. До речі, на це звернув увагу відомий словенський філософ С. Жижек, розглядаючи концепцію онтологічної риторики Е. Лаклау, і, простежуючи її витоки, зокрема, у їх сумісному збірнику (Laclau, 2000). Але ще раніше, при аналізі протистояння або «боротьбі» дискурсів (а це вже ідеологічна складова), де метафорі та й метонімії відведена ведуча роль, словенський філософ пише: «Ідеологічний простір містить непоєднані, незв'язані елементи – «плаваючі означальні», сама ідентичність яких «відкрита» і визначається їх зчленуванням у ланцюжки з іншими елементами. Іншими словами, їхнє «буквальне» значення залежить від їхнього *метафоричного*, «додаткового значення» (surplus-signification)»

(Žižek, 1989, p. 95). Інакше кажучи, в «боротьбі» дискурсів ставкою є *вузлові точки* фіксації значення або ті, що Ж. Лакан називав *pointe de capiton*, які кожний конкуруючий дискурс намагається привласнити в свою так звану серію еквіваленцій або відповідностей (ці вільно плаваючі означальні), які стають «порожніми» означальними, тому що мають або розмитий смисл, або не мають вже ніякого чітко визначеного однозначного, конкретного смислу. Інакше кажучи, багато партикулярних значень замінюється одним як би загальним – і утворюється «міфічна порожнеча». Тим самим, «боротьба» дискурсів припускає метафоричну надмірність, і чим більше залучаються ці вільно плаваючі означальні до цього ланцюжка означальних, тим більше цієї метафоричної надмірності.

Якщо розглядати специфіку онтологічної риторики у Е. Лаклау, то привертають увагу такі ключові положення. Перш за все, філософ пропонує їх розглядати не окремо, як риторичні стилістичні фігури та тропи самі по собі, а сумісно, у поєднанні, де існують вузлові точки фіксації, які організовують плаваючі означальні, згідно встановленої гегемонії при «боротьбі» дискурсів. Під час гегемонії відбувається зупинка ковзання означальних, фіксація їх значення за рахунок їх пристібування до певної точки фіксації, яка є за своїм змістом тропологічною та потребує конкретних кроків в межах оперування метонімією та метафорою, та встановлення остаточного смислу всього ланцюга означальних.

Однак вчений значно розширив та поглибив теоретичний погляд на риторику в своїй *теорії популізму* або *теорії риторичної політичної онтології* (Laclau, 2005). На його думку, у сучасному масовому суспільстві, де широко використовуються риторичні політичні практики, дуже мало що залишилось від логічних законів мислення класичної риторики. Риторичної природи набувають скоріше соціополітичні процеси, які вбудовуються в концептуальний комплекс, що є для Е. Лаклау знаковим – в теорію гегемонії як логіки структурації сучасного соціо-політичного простору. Це не тільки пов'язано з тотальним впровадженням у соціополітичній сфері, зокрема, завдяки ЗМІ і соціальним мережам, сучасних моделей риторичного переформування свідомості та несвідомого багатьох індивідів, але стає суттєвою умовою для формування тимчасового колективного суб'єкту, ознакою якого завжди є колективна або групова ідентичність.

Далі, аргентинський філософ, як і Ж. Лакан, вважав, що метафора і метонімія – не просто деякі фігури серед багатьох, але дві фундаментальні матриці, навколо яких мають бути впорядковані всі інші фігури та тропи риторики (Laclau, 2014). Як і французький психоаналітик, аргентинський філософ вважав, що метафора є ціль метонімії, момент, коли трансгресія правил комбінації досягає точки неповернення: виникає нова сутність, що змушує нас забути трансгресивні практики, що лежать у її основі. Однак без цих трансгресивних практик, метанімічних за своєю суттю, нова метафорична сутність була б неможлива (Laclau, 2014). Таким чином, як і Ж. Лакан, він приходить до висновку, що метонімія є передумовою метафори, суміжність метонімії стоїть в основі кожної метафоричної аналогії.

Треба додати, що при розробці цієї теорії вчений робить наголос саме на структурно-топологічну модель, як засіб будування логічної моделі несвідомих процесів, які обумовлюють створення та особливості функціонування всіх знакових систем, що раніше досліджували у літературознавстві та філософії мови, які притаманні були не тільки творчості Р. Якобсона, а й роботам П. де Мана та Ж. Женетта.

Отже, основну увагу Е. Лаклау зосереджує, як і значно раніше до нього Ж. Лакан, не тільки навколо аналізу онтології індивідуального, але й на онтології соціального та завдяки розумінню в цьому контексті ролі метафори та метонімії, і доводить, що однією з найбільш вагомих, для існування сумісної онтології соціального та індивідуального, є синекдоха. Так, загальновідомо ще з класичної риторики, що синекдоха вважалась різновидом метонімії, яка передбачає перенесення значення з одного слова на інше на основі кількісних відношень: частина замість цілого, ціле замість частини, однина замість множини, множина замість однини. І якщо характеризувати відмінність метонімії від синекдохи, то перша – це скоріше стисле описання предмета або явища, а друга – це згадування частини, при якої ціле лише мається на увазі, тому у синекдохи більш виразний переносний смисл, ніж у метонімії. Тому, ще в класичній риториці синекдоху відносили до метонімії, однак це завжди призводило до труднощів при всіх спробах створення типології тропів, тому що вважалось, що тропи – це образно-символічні форми метафори, на що робив наголос саме Р. Якобсон, які відмінні від просторових, що властиве топологічній природі метонімії. Однак, стислий опис явища у синекдохи легко робить заміну частини на ціле та навпаки, її може бути віднесено і до метафори, її скороченого варіанту, що притаманне для сучасного інформаційного часу, де образно-символічне, художнє-літературне метафоричне мислення, що було властиве для минулих історичних часів, перетворюється до стислих форм узагальнення та деталізації синекдохи, де обов'язково присутній *переносний, метафоричний* смисл.

Треба констатувати, що метонімія набуває особливого значення в концепції популізму Е. Лаклау – як фундаментальна логіка означення, яка втілюється переважно на несвідомому рівні масового суспільства, де поєднується політичне, соціальне і індивідуальне. На цю принципову відмінність між метонімією і синекдохою і звертає увагу Е. Лаклау.

Так, спираючись на дослідження П. де Маном фігуральної мови М. Пруста, Ф. Ніцше, Р. – М. Рильке та Ж.-Ж. Руссо, філософ в есе «Політика риторики» цитує П. де Мана та повністю погоджується з ним, що синекдоха, яка робить заміну частини на ціле та, навпаки, ціле на місце частини – є насправді метафорою, досить потужною, щоб перетворити тимчасову суміжність на нескінченну тривалість (Laclau, 2014).

Однак, в подальшому дослідник приходить до визначення катахрези як фігурального тропу, який встановлює нове значення, яке порушує загальноприйнятий смисл та не може бути замінений на буквальне значення. Так, згідно з класичним розумінням, катахреза має місце при з'єднанні слів в переносному значенні всупереч їх буквальним значенням. Ще у риториці Квінтіліана катахреза (лат. abusio necessaria) використовувалась тоді, коли на те, що не має свого слова або найменування, переноситься найближче найменування. Загальновідомо, що згідно з класичною риторикою, зокрема у поглядах Цицерона, існувала точка зору, що риторичні фігури використовуються завдяки тому, що в світі існує більше речей, яких потрібно називати, ніж слів, які надає їм мова.

Але мовленнєві практики сучасності значно розширили цю уяву класичної риторики про катахрезу, а саме – логічна несумісність з буквеними лексичними значеннями при слововжитку стає не виключенням, випадковістю, а стає загальним правилом сучасної катахрези. Сучасний семантичний розвиток мови не встигає за реальністю, зокрема, за стрімким розвитком соціально-політичної реальності. Тому, саме катахреза у роботах Е. Лаклау з онтологічної риторики, починаючи з дослідження популізму (Laclau, 2005), стає поряд з метафорою, метонімією та синекдохою основним предметом дослідження. Зокрема, цей підхід до катахрези має загальне значення коли визнається, що будь-яке спотворення ґрунтується на необхідності виразити те, що буквальний термін просто зовсім не може передати. Більш того, катахрезу вже не можна розглядати як рівноцінною метафорі та метонімії, а потрібно розуміти як троп, який має відмінність від інших тропів тільки через виключно онтологічну функцію, тобто він є своєрідним основним тропом. Це, на думку Е. Лаклау, в межах онтологічної риторики є одним з ключових положень.

Так, ще в есе «Політики риторики» філософ приходить до висновку, що «якщо єдиною визначальною рисою катахрези є те, що вона заснована на фігуральному імені, яке не має відповідності у власному імені, то стає зрозумілим, що немає ніякої специфічності в вигляді фігурації, що вводиться катахрезою, і що вона буде повторювати фігури мови sensu stricto з тією лише різницею, що тут зовсім не існує тропологічного руху від власного до фігурального імені (Laclau, 2014), як це було властиве для розуміння значення катахрези у класичній риториці. В подальшій своїй роботі, а саме – в есе «Артикуляція та межі метафори» вчений обґрунтовує незамінність існування катахрези для сучасної онтологічної риторики. «Але якщо уявлення чогось неуявного є умова уявлення як такого, це означає, що (спотворене) уявлення цього стану передбачає мати заміщення лише як тільки ознаку тропології. І це не заміщення, яке слід розуміти як заміну позитивних термінів: воно передбачає присвоєння імені чомусь, що насправді «безіменно», тобто, порожньому місцю. Саме це надає катахрезі центральну роль. І оскільки будь-який фігуральний рух передбачає висловлення чогось більшого, ніж те, що можна сказати за допомогою буквального терміну, то катахреза властива фігуральному як такому – вона стає торговою маркою «риторичності» як такої» (Laclau, 2014).

Так, у 2012 році, в останньому своєму есе «Антагонізм, суб'єктивність та політика» філософ приходить до остаточного висновку, що, якщо в сучасних соціально-політичних дослідженнях вчені будуть нехтувати катахрезою, тоді вони збігаються з конститутивним глухим кутом у процесі означення, при якому щось радикально нездатне бути позначеним, проте є умовою, що запускає саме процес означення. Починаючи з цього моменту, цей процес може полягати лише в нескінченній серії фігуральних послідовностей, які не знаходять точки опори в будь-якій фактичній буквальності. І центральне місце у цьому риторичному порядку займає катахреза, тобто образні терміни, які неможливо замінити буквальними. Це означає, що репрезентація присутності відсутності, яка є необхідною умовою розуміння соціальних антагонізмів, які будуть по суті різновидами катахрези (Laclau, 2014).

Таким чином, згідно з досліджень Е. Лаклау, катахреза стає основним тропом для металогіки як сучасної універсальної логіки, що визначає майже всі процеси породження смислу. Більш того, онтологічна риторика розглядається у розширеному контексті, оскільки металогіка з її системою тропів стає засобом і полем побудови логічних моделей *несвідомих процесів*, до якої причетне буття кожного індивіда. В кінцевому рахунку, вона зумовлює створення та особливості функціонування всіх знакових систем. В цьому полягає глибинний онтологічний зміст використання металогіки в роботах Е. Лаклау.

Однак, вчений висловлює сумнів, чи можливо це принципово реалізувати зараз, коли диференціація соціально-гуманітарних наук жорстко розділила гуманітарні науки на соціальні, політичні, антропологічні, психологічні тощо. На це Е. Лаклау звертає увагу, коли пише, що «як тільки статус риторики буде визнаний у її істинній онтологічній спільності, відносини, до яких у цьому есе я

підійшов у строго тропологічній термінології, швидше за все, вони будуть відтворені на різних рівнях аналізу людської реальності, навіть якщо риторичний характер запроваджених відмінностей не сприймається чи не визнається. У психоаналізі, щоб навести найбільш очевидний приклад, риторичний характер роботи несвідомого явно визнаний давно. Згущення було ототожнено з метафорою, а зміщення – з метонімією» (Laclau, 2014, p. 61).

Більше того, катахрезу як основний онтологічний троп у сучасній соціально-політичній реальності, яку досліджував Е. Лаклау в своїх роботах, починаючи з 2005 року, на наш погляд, можна розширити за рахунок стилістичних фігур та тропів, які мають багато спільного з нею, які мають перехідні значення стосовно катахрези і споріднені з нею у смисловому відношенні. Це в першу чергу стосується таких тропів та стилістичних фігур, а саме: *амфіболії*, в якій спостерігається гра непрояснених значень слова, *перифрази* як іносказання, що є заміною та породжує новий смисл, *антитези* як протиставлення, *парадоксу* як неочікуваного судження, *еліпсу* як відтворення передбачуваного смислу, аномінації як створення нового слова на основі двох інших, відомих слів, які утворюють новий смисл, *алюзії* як натяк на певний відомий факт, що доповнює вже відомий смисл, *апосіопези* (замовчування) – що містить в собі щось невимовне, смисловий підтекст, *антономáзії*, що виражається в заміні назви або імені вказівкою якоїсь істотної особливості предмета, що формує смисл, *гіпотипози* – це образ речей, настільки добре представлений словом, що слухач думає, що він бачить його, а не чує про нього. Всі ці тропи та стилістичні фігури в тому чи іншому відношенні спорідненні катахрезі і причетні до формування смислу та фігуральних значень.

Ось чому фігури стилю та тропи вже не можуть вважатися тільки прикрасами, тільки засобами виразу, на що звернув увагу Ж. Лакан (Lacan, 1957).

Висновки.

Встановлено, що якщо обмеження щодо достатньо вузької трактовки щодо уявлення про металогіку будуть зняті, то це відчиняє великі можливості для подальшого дослідження ролі риторики та її тропів в усіх сферах, що стосуються буття людини. Дійсно, коли ми приймаємо таку точку зору теоретичного психоаналізу, що закономірності та зв'язки несвідомого згущення (конденсація) та зміщення (заміщення) діють аналогічно закономірностям та зв'язкам повсякденної мови, які позначаються перш за все основними тропами – метафорою і метонімією; та приймемо припущення, що несвідоме і мова відмінні одна від одної системи, які працюють у відповідності різних логік, тоді нам буде зрозуміло, на прикладі робіт Е. Лаклау, як потрібно зв'язувати в єдиний вузол соціальне та політичне з індивідуальним буттям людини.

Простежено вплив французького філософа та психоаналітика Ж. Лакана на формування основних положень онтологічної риторики Е. Лаклау, яка спирається на значення мови та мовлення для індивіда, зокрема тропів та стилістичних фігур, які існують разом з несвідомими процесами, і які розширюються у сучасності на соціально-політичні явища.

Доведено, що онтологічна риторика базується на основі нового розуміння риторики, зокрема, – металогічної лексики та стилістичних фігур, та потребує залучання інших синтаксичних та стилістичних фігур, не тільки метафори та метонімії, а й катахрези та споріднених з нею тропів, які причетні до утворення нових смислів, що надають додатковий експресивний та афективний зміст при їх використанні. Подальшого розширення онтологічна риторика набуває не тільки за рахунок катахрези як основного тропу, а й із залученням таких стилістичних фігур та тропів як амфіболія, перифраза, антитеза, парадокс, еліпс, аномінація, алюзія, апосіопеза (замовчування), антономазія, гіпотипоза. Тому виникає можливість розширення онтологічної риторики за рахунок споріднених тропів катахрези, які мають тотожні смислові характеристики і перехідні з нею під час свого використання.

Проаналізовано той факт, що автологічна мова з часом втрачає своє значення для аналізу глибинної сутності соціального та політичного, і, навпаки, катахреза та інші споріднені з нею тропи, де відсутнє усталене значення, а присутнє поєднання, на перший погляд, логічно несумісних значень, понять і смислів, стає загальним правилом, яке краще дозволяє зрозуміти сучасні соціо-політичні реалії. Тому, на рівні сучасної соціополітики вже стає нормою *логічна несумісність, абсурдність, нонсенс*, їх вже не помічають як катахрезу та інші сумісні з нею тропи, що стає онтологічною проблемою невідповідності реальних процесів та відповідних для них слів. Ось чому не дивно, що в понятійний словник сучасної соціополітики давно увійшли такі катахрези, як фукіанські «капіляри влади» або ролзівська «завіса незнання». До речі, сучасні дослідження з соціальної і політичної філософії майже повністю спираються на металогічні конструкції. Характерними в цьому відношенні є роботи Х. Бен-Чхона.

В якості перспективи для майбутніх досліджень існує потреба в розробці міждисциплінарної методології, яка буде в змозі поєднати онтологічну риторику не тільки з соціальною та політичною філософію та теоретичним психоаналізом, а й розширити її з залученням інших напрямків соціально-гуманітарного дослідження. Її розробка дозволить по-новому подивитись на буття індивідів в світі, виявити значення феноменів політичного та ідеологічного, які впливають в процесі його соціального існування.

REFERENCES

Alemán, J. (2023). *Lacan and Capitalist Discourse: Neoliberalism and Ideology*. Routledge.

Ankersmit, F. (2000). *Aesthetic politics: political philosophy beyond fact and value*. Stanford University Press.

Carpentier, N. (2017). *The Discursive-Material Knot: Cyprus in Conflict and Community Media Participation*. Bern, Switzerland: Peter Lang.

Jakobson, R. (1971). *Two aspects of language and two types of aphasic disturbances. Selected Writings*, (Vol. 2). Word and Language, (p. 239-259). The Hague: Paris, Mouton Publishers.

Kaplan, M. (2010). The Rhetoric of Hegemony: Laclau, Radical Democracy, and the Rule of Tropes. *Philosophy and Rhetoric*, 43(3), 253-283.

Lacan, J. (1957). L'instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud. *La psychanalyse* (Volume III). P.U.F. Retrieved from https://ecole-lacanienne.net/wp-content/uploads/2016/04/1957-05-09.pdf

Lacan, J. (1998). *Le Séminaire Livre V*. (Tome 5: Les formations de l'inconscient (1957-1958)). SEUIL.

Laclau, E. (1991). The Impossibility of Society. *Canadian Journal of Political and Social Theory*, 15(1-2 & 3), 24-27.

Laclau, E. (1994). *The Making of Political Identities*. London; New York: Verso.

Laclau, E. (2000). Identity and hegemony: The role of universality in constitution of political logics. In *Contingency, hegemony, universality: Contemporary dialogues on the left*, (p. 44-89). London; New York: Verso.

Laclau, E. (2014). *The Rhetorical Foundation of Society*. New York: Verso.

Laclau, E., & Mouffe, Ch. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London; New York: Verso.

Laclau, E. (2005). *On populist reason*. London: Verso.

Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of. Chicago Press.

Man, P. (1982). *Allegories of Reading Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust*. Yale University Press.

Mihai, M., McNay, L., & Marchart, O. (2017). Democracy, critique and the ontological turn. *Contemp Polit Theory*, 16, 501-531. https://doi.org/10.1057/s41296-017-0140-0

Mouffe, C. (2013). *Agonistics: Thinking The World Politically*. London; New York: Verso.

Norval, A. (2008). *Aversive Democracy: Inheritance and Originality in the Democratic Tradition*. Cambridge University Press.

Žižek, S. (1989). *The Sublime Object of Ideology*. London; New York: Verso.